

JURIDISKA FAKULTETEN
vid Lunds universitet

Victor Hagström

Valet är ditt, eller?

- En studie av den straffrättsliga konstruktionen av skuld i relation till den fria viljan

LAGF03 Rättsvetenskaplig uppsats

Kandidatuppsats på juristprogrammet
15 högskolepoäng

Handledare: Anders Sjögren

Termin: HT2021

Innehåll

SUMMARY	2
SAMMANFATTNING	4
1 INLEDNING	6
1.1 Bakgrund	6
1.2 Syfte och frågeställning	7
1.3 Disposition	7
1.4 Metod och material	8
1.5 Avgränsning	9
1.6 Forskningsläge	9
2 TEORIER OM DEN FRIA VILJAN	11
2.1 Inledning	11
2.2 Determinism, inkompatibilism och kvantmekanik	11
2.3 Kompatibilism	13
2.4 Libertarianism	14
3 ANSVAR OCH SKULD	17
3.1 Inledning	17
3.2 Konformitetsprincipen	17
3.3 Skuldprincipen	18
3.3.1 Skuldprincipen i brottsbegreppet	19
3.3.2 Skuldprincipen i vidare bemärkelse	20
3.4 Skuldprincipen i ett historiskt perspektiv	22
3.4.1 Inledning	22
3.4.2 Den klassiska skolan	23
3.4.3 Den sociologiska skolan	24
4 ANALYS	26
4.1 Inledning	26
4.2 Inkompatibilism	26
4.2.1 Medvetna och omedvetna handlingar i en deterministisk verklighet	28

4.3	Kompatibilism	28
4.4	Ett mer pragmatiskt förhållningssätt?	29
4.5	Slutsats	30
	KÄLL- OCH LITTERATURFÖRTECKNING	32

Summary

Criminal law is a discipline that to a large extent reflects the social and moral situation in a society. Here, ideological questions are addressed about how the state should exercise its power to effectively fight crime, what is right and wrong and who should rightfully be punished. A philosophical issue that plays a central role in criminal law is the question regarding the existence of free will. The reason for this is, according to some, the troublesome conclusions that the lack of free will would lead to: without free will, there is no room for moral responsibility and thus for a deserved punishment. In such a situation, the basis of criminal law would prove to be pure fiction.

This essay intends to examine the relationship between the philosophical study of free will and the construction of responsibility and guilt within criminal law. The issue at question is therefore the following:

- How do the *principle of culpability* (skuldprincipen) and the *conformity principle* (konformitetsprincipen) relate to the philosophical problem of free will?

To answer the question, an interdisciplinary approach has been applied and a legal philosophical and legal dogmatic method has been used. The material has been obtained from philosophical and legal doctrine with reputable authors.

The essay states that some of the philosophical theories are, to a large extent, compatible with the principle of culpability and the principle of conformity, including libertarianism and compatibilism. Incompatibilism is more difficult to reconcile with these principles, given that the world is deterministic. Finally, it is stated that in the event we meet a future where more knowledge is available regarding the very nature of free will, it is for democratic reasons necessary for the legislator to clarify what philosophical approach is applied

towards the principle of culpability and the principle of conformity. This is partly normative issues and as such political questions that ought to be discussed.

Sammanfattning

Straffrätten är en disciplin som i hög grad återspeglar det sociala och moraliska läget i ett samhälle. Här hanteras ideologiska frågor om hur staten bör utöva sin makt för att effektivt bekämpa brottslighet, vad som är rätt och orätt och vem som egentligen bör straffas. En filosofisk frågeställning som spelar en central roll i straffrätten är frågan om den fria viljans existens. Anledningen till detta är, enligt vissa, de besvärande slutsatser som avsaknaden av den fria viljan skulle leda till: utan fri vilja finns inget utrymme för moraliskt ansvar och därmed för en förtjänt bestraffning. Straffrätten skulle i en sådan situation visa sig vara en fiktion med bristande förankring till verkligheten.

Den här uppsatsen ämnar undersöka förhållandet mellan det filosofiska studiet av den fria viljan och den straffrättsliga konstruktionen av ansvar och skuld. Frågeställning är därför följande:

- Hur förhåller sig de straffrättsliga principerna *skuldprincipen* och *konformitetsprincipen* till det filosofiska problemet gällande den fria viljan?

För att besvara frågeställningen har ett tvärvetenskapligt förhållningssätt tillämpats och en rättsfilosofisk och rättsdogmatisk metod har använts. Materialet har inhämtats från filosofisk och juridisk doktrin med välrenommerade författare.

Uppsatsen konstaterar att vissa av de filosofiska teorierna i stor utsträckning är kompatibla med skuldprincipen och konformitetsprincipen, däribland libertarianismen och kompatibilismen. Inkompatibilismen är svårare att förena med dessa principer, givet att världen är deterministisk. Slutligen konstateras att, i det fallet vi går en framtid till mötes där mer kunskap finns tillgänglig gällande den fria viljans egentliga natur, är det av demokratiska

skäl nödvändigt att lagstiftaren klargör vilket filosofiskt förhållningssätt som intas gentemot skuld- och konformitetsprincipen eftersom detta delvis är normativa frågor.

1 Inledning

1.1 Bakgrund

”Att begå ett brott är inte detsamma som att göra något som är kriminaliserat, dvs förbjudet eller påbjudet enligt en straffbestämmelse”¹ poängterar Nils Jareborg, professor i straffrätt på Uppsala universitet. För att ett brott ska ha begåtts måste mycket riktigt en rad andra förutsättningar vara uppfyllda. Den kriminaliserade handlingen måste bland annat ha föregåtts av en särskild mental inställning hos gärningsmannen, så kallat uppsåt eller oaktsamhet. Detta benämns ofta som skuldrekvisitet i brottsbegreppet.²

För att en person ska kunna dömas för ett brott förutsätts det att gärningsmannen har skuld i sitt handlande. Detta krav benämns vanligtvis som skuldprincipen.³ Enligt konformitetsprincipen kan endast den som haft möjlighet att följa lagen bära skuld för sina handlingar.⁴ Men hur definieras egentligen begreppet skuld inom juridiken? Har definitionen varierat över tid?

Frågor om moraliskt ansvar och skuld är relevanta även långt utanför straffrätten. Moralfilosofin har under lång tid hanterat frågan kring moralens egentliga väsen och människans förmåga att tillgodogöra sig och efterleva den. Ett uråldrigt problem, som ibland sägs stå i vägen för människors förmåga till ansvar, är frågan om den fria viljans problem. I vilken utsträckning kan vi rationellt förklara existensen av en fri vilja och spelar det egentligen någon roll för vår förmåga till ansvarstagande?

¹ Jareborg och Ulväng (2016) s. 11.

² För en beskrivning av brottsbegreppet se Asp och Ulväng (2013) s. 269.

³ Asp och Ulväng (2013) s. 48.

⁴ Jareborg (2001) s. 58 f.

1.2 Syfte och frågeställning

Filosofen Thomas Pink och flera med honom hävdar att gemene mans intuitiva förståelse av moralisk skuld förutsätter existensen av en fri vilja. Utgångspunkten för att någon ska kunna klandras och därmed delges skuld för sitt agerande är att personen har kunnat kontrollera sina val och handlingar. Personen måste haft insikt och möjlighet att göra 'rätt' - men likväl valt att göra 'fel'. En vanlig uppfattning är alltså att frihet är en förutsättning för det moraliska ansvaret. Endast i den mån våra handlingar är fria och därmed kontrollerbara, kan vi tilldelas beröm eller skuld för dem.⁵

Utredningen syftar till att ta reda på om den straffrättsliga definitionen av skuld är avhängig en fri vilja. Följande frågeställning har därför formulerats:

- Hur förhåller sig de straffrättsliga principerna *Skuldprincipen* och *Konformitetsprincipen* till det filosofiska problemet gällande den fria viljan?

Den fria viljans problem är högst relevant för straffrätten i fråga om utdömandet av skuld, ansvar och straff. Om svaren på dessa frågor är på väg att utkristalliseras menar jag att det är viktigt att kartlägga straffrättens filosofiska grund. Huruvida straffrätten egentligen bör påverkas av insikter kring förekomsten eller avsaknaden av en fri vilja är ytterst en ideologisk och därmed normativ fråga som hanteras politiskt. Vikten av att klargöra frågeställningens berörda principer och dess plats i straffrätten är därför stor.

1.3 Disposition

I det efterföljande kapitlet introduceras läsaren till den fria viljans problem och de huvudsakliga positionerna i den filosofiska debatten. Dessa perspektiv är sedan viktiga ha med sig när uppsatsen går in i avsnittet om ansvar och skuld i en straffrättslig kontext.

⁵ Pink (2010) s. 12.

Uppsatsens tredje kapitel innehåller en redogörelse för konformitets- och skuldprincipen. Principerna hör tätt samman och skuldprincipen är i stor utsträckning en del av konformitetsprincipen.⁶ Efter den översiktliga redogörelsen koncentreras därför uppsatsen särskilt på skuldprincipen. Här undersöks i vilket omfång principen kommer till uttryck i gällande rätt såväl som historiskt. Det tillbakablickande perspektivet bidrar till förståelse för hur de olika filosofiska ståndpunkterna kan komma till uttryck i straffrätten.

I det sista kapitlet diskuterar jag följaktligen den information som presenterats i uppsatsen och knyter an till den övergripande frågeställningen.

1.4 Metod och material

Uppsatsen tangerar gällande rätt i fråga om skuld- och konformitetsprincipens deskriptiva del. Här tillämpas således en rättsdogmatisk metod. Det innebär att jag använt de vedertagna rättskällorna i den inbördes hierarkiska ordning som rättskällevärdet föreskriver vid författandet av uppsatsen.⁷ För att uppfylla uppsatsens övriga syfte är det nödvändigt att lämna den rättsdogmatiska metoden till fördel för en rättsfilosofisk metod. Här ges möjlighet att överföra de teorier och förklaringsmodeller som förekommer i den filosofiska forskningen på den juridiska begreppsteorin.⁸ Inom den filosofiska analysen används begreppsanalytisk metod för att klargöra och definiera ett begrepp. Ofta har vi en intuition och en föreställning om ett begrepps betydelse och innebörd men den är sällan särskilt exakt. För att vi ska förstå vad vi menar med begrepp som till exempel ”skuld” och ”fri vilja”, och för att senare kunna sätta dem i relation till varandra, krävs det en grundläggande och gemensam analys av dem.⁹ Som nämnts ovan är ”skuldprincipen” en juridisk term och ”skuld” i denna kontext syftar på ett juridiskt begrepp, vilket föranleder det tvärvetenskapliga angreppssättet.

⁶ Asp och Ulväng (2013) s. 48.

⁷ Kleineman (2018) s. 21.

⁸ Nääv och Zamboni (2018) s. 436 f.

⁹ Schubert (2012) s. 50 f.

Framställningens material består i princip uteslutande i förarbeten och doktrin. Som rättskälla kan doktrin ha en varierande grad av dignitet. I detta rättsfilosofiska sammanhang får särskilt nämnas Jareborg som en auktoritet på området. Materialet är därutöver utvalt för att representera en bredd av perspektiv, då området i stor utsträckning präglas av ideologiska positioner.

I den filosofiska litteraturen kan särskilt nämnas Robert Kane som framstående auktoritet i diskussionen om den fria viljan. Kane företräder uttryckligen ett kompatibilistiskt förhållningssätt och har därför kompletterats med förespråkare av de övriga perspektiven.

1.5 Avgränsning

Uppsatsen gör inte anspråk på att utreda moraliskt ansvar och skuld i en moralfilosofisk mening utan fokuserar särskilt på det straffrättsliga begreppet skuld och dennes relation till den fria viljan.

Den historiska återkopplingen är långt ifrån en heltäckande historieskrivning av den svenska straffrättsens förhållningssätt till begreppet skuld. Syftet är i stället att påvisa olika förhållningssätt och syn på skuld och hur detta kommit till uttryck över tid.

1.6 Forskningsläge

En disciplin som har bidragit till att lyfta frågan om den fria viljan på nytt, i hopp om att ge vetenskapliga svar, är neurovetenskapen. Sedan 1980-talet har en rad uppmärksammade forskningsresultat presenterats inom forskningsfältet gällande beslutsfattande och medvetenhet. Det ursprungliga experimentet utfördes av Benjamin Libet där han presenterade slutsatsen att beslut fattas av hjärnan innan försökspersonen själv är medveten om det. Slutsatsen har kritiserats och trots upprepade experiment med variationer av det ursprungliga saknas idag konsensus kring vilka slutsatser som bör dras av resultaten. I takt med att mer sofistikerade mätinstrument utvecklas och att

kunskap om hjärnan ökar finns dock en optimism om möjligheten att lösa problemet empiriskt.¹⁰

¹⁰ Gräns (2009) s. 121 ff.

2 Teorier om den fria viljan

2.1 Inledning

Är vi fria att välja och handla på ett sätt som är helt upp till oss själva? Frågan får anses tillhöra ett av de allra äldsta frågorna inom filosofin. Problemet tangerar förhållandet mellan den förmodade friheten i relation till viljan, val, avsikter och handlingar. De flesta av oss har en övertygelse om att vi är fria, autonoma individer med förmågan att antingen göra vissa saker eller avstå från dem. Vid varje beslutsfattande finns det en mängd möjliga val och vi är helt fria att välja ett av dessa. Men är det verkligen så? Vi upplever vanligtvis att våra handlingar korresponderar med vår vilja och avsikt men vilka mekanismer ligger egentligen bakom den specifika viljeinriktning och avsikt som vi för tillfället innehar?¹¹

2.2 Determinism, inkompatibilism och kvantmekanik

Determinism i fysikalisk mening är ytterst ett svar på verklighetens funktion och beskaffenhet. Teorin slår fast att vår verklighet är kausalt (orsaksbunden) beskaffad. Denna slutsats vilar på antagandet att allting som vi kan observera och interagera med består av fysisk materia i någon form. Det gäller såväl stolen som en person sitter på som elektronerna som färdas längs med våra neuroner när en nervimpuls sker. Fysisk materias egenskaper styrs av naturlagar. I grunden vilar dessa naturlagar på det kausala antagandet att varje verkan har en orsak, det vill säga att varje händelse är resultatet av ett orsakssamband.¹² Förenklat innebär det att stolen måste ha hamnat där av en tidigare orsak, till exempel genom att någon flyttade den dit. På samma sätt har ett tidigare händelseförlopp aktiverat den nervimpuls som får elektroner att förflytta sig längs med varje enskilt neuron i en hjärna. Jareborg formulerar på ett kärnfullt sätt implikationerna av determinism så här:

¹¹ Radovic, F. (2009) s. 181 f.

¹² Hodgson (2011) s. 57.

”Determinism innebär att när en person gör X, så kunde han på ett sätt inte låta bli att göra X. Detta innefattar emellertid inte mer än att han skulle göra samma sak igen, om ett nytt tillfälle gavs och allting vore precis likadant.”¹³

Den filosofiska teorin *inkompatibilismen* konstaterar mot bakgrund av den deterministiska verklighetsbeskrivningen att vår vilja är ett resultat av hjärnans materiella, kognitiva processer och landar därmed i slutsatsen att även den är orsaksbestämd. Den fria viljan är alltså enligt inkompatibilismen en illusion, en upplevelse, som efterkonstrueras av vårt eget medvetande. I själva verket styrs viljan av orsakslagar i lika stor utsträckning som alla annan materia i naturen.¹⁴

Inom fysiken var den kausala världsordningen som beskrivits ovan oinskränkt fram till 1900-talets början. Då lanserades teorin om kvantmekanik. Teorin gör anspråk på att beskriva naturlagarna för materians mest grundläggande beståndsdelar.¹⁵ Med kvantteorin introduceras bland annat Heisenbergs osäkerhetsprincip. På storleksnivå av en atom och mindre menar denna princip att en fundamental osäkerhet råder i fråga om partikelns läge och rörelsemängd som enbart kan förutses i termer av sannolikhet. Utan närmare redogörelse av detta komplexa område kan man konstatera att föreställningen om all materia som kausalt determinerad utmanas med introduktionen av kvantmekanikens till synes slumpmässiga variabel.¹⁶ Idén att världen är *indeterministisk*, det vill säga inte enbart styrd av kausalitet, var inte längre otänkbar. Dagens populäraste tolkningar av kvantmekanikens funktionssätt förnekar en helt kausal ordning på storleksnivån av en atom och mindre. Det bör dock nämnas att det finns de som menar att kvantmekanikens till synes slumpmässiga variabel med tiden kommer att kunna förklaras med deterministiska samband, exempelvis genom mindre, ännu oupptäckta

¹³ Jareborg (1992) s. 233.

¹⁴ Radovic, F. (2009) s. 189 f.

¹⁵ Hodgson (2011) s. 58.

¹⁶ Hodgson (2011) s. 60.

partiklar eller med den så kallade flervärldstolkningen.¹⁷ En annan osäkerhet är huruvida fysiken på den subatomära nivån faktiskt har en inverkan på den storleksnivå där hjärnan som system befinner sig eftersom de kvantmekaniska lagarna enbart är applicerbara på de allra minsta beståndsdelarna.¹⁸

Förekomsten av den beskrivna slumpmässigheten påverkar inte i någon högre grad den inkompatibilistiska hållningen till den fria viljan. Inkompatibilismen menar att konsekvensen av en sådan variabel blir att människans kognition och vilja antingen är orsaksbestämd eller slumpmässigt orsakad - och inget av dessa två alternativ förefaller ge utrymme för en fri vilja. Varken orsaksbestämda eller slumpmässiga mekanismer erbjuder alltså ett tillfredställande svar på frågan om den fria viljans uppkomst eller natur för inkompatibilisten.¹⁹

2.3 Kompatibilism

Kompatibilismen accepterar determinismens beskrivning av verkligheten som orsaksbestämd men vidhåller samtidigt att människan har en fri vilja. Detta går vägen genom att definiera begreppet ”fri vilja” enligt följande: en människa har en fri vilja så länge hon är fri att handla i enlighet med hennes vilja och preferenser. Om personen vill hämta en kopp kaffe så är hon fri att göra det. Om personen inte vill hämta en kopp kaffe det så är hon fri att avstå. Hon kan själv resonera fram och tillbaka huruvida hon vill hämta kaffe eller inte och sedan landa i en slutsats. Det essentiella i begreppet ”fri vilja” är alltså att personen är fri att agera i enlighet med hennes vilja och preferenser utan yttre och inre tvång. En person har en fri vilja i bemärkelsen att hon har möjlighet att resonera sig fram till vad hon vill göra och sedan agera därefter. Så länge vilja och handling är i symbios kan den alltså betecknas som fri. Att viljan i sig är orsaksbestämd är ointressant i sammanhanget, enligt kompatibilisten.²⁰

¹⁷ Hodgson (2011) s. 65.

¹⁸ Den så kallade kaosteorin talar för att så kan vara fallet. Pink (2010) s. 24.

¹⁹ Jareborg (1992) s 216.

²⁰ Radovic, F. (2009) s. 193.

Det råder en grundläggande oenighet mellan kompatibilister och inkompatibilister i frågan om vad som kan sägas krävas av en fri vilja. Inkompatibilismen hävdar som bekant att en fri vilja är oförenlig med determinismen med hänvisning till att viljan och preferensen som sådan är utom vår kontroll. Med hänvisning till Jareborgs citat ovan kan vi definiera de olika frihetsbegreppen enligt följande: kompatibilismen betecknar den fria viljan som möjligheten att kunna handla annorlunda om förutsättningarna i den givna situationen är annorlunda. Inkompatibilismen menar att en fri vilja förutsätter att vi kan handla annorlunda även om den givna situationen är identisk med den förra. Fri vilja i denna bemärkelse verkar strida mot de kausala naturlagarna.²¹

Kompatibilister är ofta noga med att påpeka skillnaden mellan en fatalistisk (ödesbestämd) verklighet och en deterministisk. Till skillnad från fatalismen säger inte determinismen att framtiden är förutbestämd oberoende av våra handlingar. Tvärtom är vi aktiva aktörer som är en del av ett determinerat system och därmed högst relevanta för att skapa dess framtida tillstånd. Varje val spelar roll då det påverkar omgivningen och framtida val likt en orsakskedja – till skillnad från en fatalistisk verklighet där scenario "X" kommer inträffa, oavsett vad som sker i övrigt. Detta påpekande belyser det ansvar som följer av våra handlingar enligt kompatibilisten.²²

2.4 Libertarianism

*Libertarianismen*²³ delar samma definition av frihetsbegreppet som inkompatibilismen men förkastar determinismens beskrivning av världen som helt orsaksbestämd. Människan är inte bara fri att handla i enlighet med hennes vilja, hon har också makten att kontrollera sin vilja oberoende av tidigare orsaker. I varje given situation kan hon alltså fritt inta en genuint egen

²¹ Radovic, F. (2009) s. 194.

²² Radovic, F. (2009) s. 184.

²³ Ej att förväxla med den politiska ideologin med samma namn.

viljeposition och sedan handla därefter.²⁴ De kognitiva processerna som kontrollerar vår vilja är således inte orsaksbestämda. Osäkerhetsprincipen inom kvantmekaniken är av denna anledning kompatibel med den indeterministiska värld som libertarianismen förespråkar. Som nämnts ovan styrker dock inte osäkerhetsprincipen i sig existensen av en fri vilja. För att viljan ska vara fri kan den varken vara orsakad eller slumpmässig eftersom det skulle innebära att viljan antingen är styrd av det förflutna eller godtyckligt uppkommen.²⁵ Men om viljan varken härstammar från kausalitet eller slump, varifrån kommer den då? Som svar på detta hänvisar libertarianisten ofta till en tredje möjlighet: Viljan uppstår inom oss själva, helt opåverkad av externa och interna processer. Viljan är den första orsaken till en handling, så kallat *causa sui* (självorsakad). Detta fenomen förklaras ibland med hjälp av en immateriell själ, eller ett immateriellt 'jag', som tack vare sin metafysiska existens står utanför de orsaksbestämda naturlagarna.²⁶

Förslaget kan förefalla intuitivt tilltalande men är långt ifrån oproblematiskt. Vetenskapligt är det svårt att förhålla sig till en hypotes som inte är falsifierbar. Påståendet att ett icke materiellt fenomen existerar är mildt uttryckt empiriskt svårhanterligt. Dessa problem utgör dock inget hinder i den filosofiska diskussionen, här uppstår i stället en rad andra frågetecken. Hur kan en person orsaka sina egna handlingar som i sin tur leder till avsett kausalt utfall – men samtidigt vara opåverkbar av händelser från det förflutna? Antagandet förutsätter att ens egna handlingar har reell inverkan på utfall i omgivningen men att bakomliggande händelseförlopp i omgivningen samtidigt saknar inverkan på ens egna beslut och handlingar. Dessutom, om själen eller 'jaget' inte orsakas av det förflutna, vad orsakas det då av? Är inte kausalitet eller slumpmässighet de enda tänkbara mekanismerna bakom orsakande?²⁷

²⁴ Pink (2010) s. 22 f.

²⁵ Pink (2010) s. 100 f.

²⁶ Radovic, F. (2009) s. 198 f.

²⁷ Radovic, F. (2009) s. 199.

Libertarianismen erbjuder ett svar på den fria viljans problem men åtföljs samtidigt av en rad besvärande omständigheter och utmaningar.²⁸

²⁸ Flera lösningar har dock framställts i den filosofiska litteraturen, se Hodgson (2011) som presenterar ett förslag med hjälp av kvantmekaniken som verktyg.

3 Ansvar och skuld

3.1 Inledning

Skuldprincipen och *konformitetsprincipen* är två essentiella och tätt sammanlänkade principer i den moderna straffrätten. Skuldprincipen säger att endast den som bär skuld för sin handling får dömas för brott.²⁹ Konformitetsprincipen säger att endast den som haft möjlighet att rätta sig efter lagen får drabbas av en brottspåföljd.³⁰ Syftet med detta kapitel är att utreda principernas innebörd och att ge en överblick av dess relation till den svenska straffrätten över tid. Den historiska återkopplingen görs för att illustrera de olika förhållningsätt som kommit till uttryck i fråga om synen på ansvar och skuld.

3.2 Konformitetsprincipen

Konformitetsprincipen gör antagandet att människor väljer sina handlingar utifrån flera möjliga alternativ, härfter kallat *handlingsval*. Vid en situation där handlingsval inte föreligger upphör också straffansvaret. Föreställningen om handlingsval är således grunden för ansvarsutkrävandet enligt konformitetsprincipen. I en situation med flera handlingsval, där en gärningsman vidtar en handling i strid med lagen, finns förutsättning att döma personen för brott.³¹

Konformitetsprincipen och skuldprincipen är i många fall tätt sammankopplade med varandra. Skuldprincipen betraktas som sprungen ur konformitetsprincipen eftersom tanken om handlingsval ofta stipuleras som en förutsättning för skuld.³²

²⁹ Asp och Ulväng (2013) s. 48.

³⁰ Jareborg (2001) s. 58 f.

³¹ Asp och Ulväng (2013) s. 271.

³² Asp och Ulväng (2013) s. 48.

För att flera handlingsval ska anses föreligga kräver principen att personen har haft såväl tillfälle som förmåga att anpassa sitt handlande i enlighet med lagstiftningen. *Tillfälle* att rätta sig efter lagen kan saknas om en underlåten handling är omöjlig att utföra. En sådan situation kan bland annat uppstå vid bristande styrka eller skicklighet. Gärningsmannen kan sakna *förmåga* att rätta sig efter lagen om handlingen som genomförs är ofrivillig, exempelvis på grund av sömn eller medvetlöshet. Bristande förmåga att kontrollera sina handlingar kan också uppstå vid en allvarlig psykisk störning, något som berörs vid redogörelsen av skuldprincipen nedan.³³

Jareborg skriver i relation till konformitetsprincipen att ”envar för får ta ansvar för sin egen karaktär på det sättet att man blir ansvarig för sina egna handlingar, men då bör handlingarna också rimligen vara verkligt ”egna”, dvs. sådana som man kontrollerar eller har möjlighet att kontrollera”.³⁴ En handling förutsätts alltså vara inom en persons kontroll och ha vidtagits i en situation där det var möjligt att överväga olika handlingsskäl. En persons motiv, åsikter, skäl, förhoppningar och föreställningar anses med andra ord i hög grad ligga till grund för vilka handlingar som vidtas.

3.3 Skuldprincipen

Skuldprincipen vilar på antagandet att människor kan ådra sig skuld som en konsekvens av sitt handlande. Straffrättsligt mynnar principen ut i grundsatsen att ett straff förutsätter skuld. Skuld i principens mening är inte enkelt definierat, framför allt inte eftersom begreppet anses inkludera mer än det nuvarande brottsbegreppets definition av skuld.³⁵ Kommittén i SOU 2002:3 likställer begreppet skuld med moraliskt ansvar och konstaterar att detta är en förutsättning för straffansvar. För att gärningsmannen ska tillskrivas moraliskt ansvar för sin gärning menar kommittén att följande krävs: ett kausalsamband mellan handling och följd, ett val att utföra gärningen trots att fler valmöjligheter förelåg, att valet vidtogs medvetet och

³³ Asp och Ulväng (2013) s. 272.

³⁴ Jareborg (2001) s. 60.

³⁵ Jareborg (2001) s. 60.; SOU 2002:3 s. 229 f.

att en insikt om gärningens faktiska innebörd och konsekvenser finns.³⁶ I relation till det nuvarande brottsbegreppet är kravet på insikt (som också benämns som tillräknelighetskrav) särskilt intressant eftersom ett sådant krav saknas i det nuvarande brottsbegreppet.³⁷ Det efterföljande avsnittet beskriver skuldprincipens uttryck i det nuvarande brottsbegreppet. Därefter följer en redogörelse av eventuella delar i skuldprincipen som inte är inkorporerat i det nuvarande brottsbegreppet.

3.3.1 Skuldprincipen i brottsbegreppet

Som nämnts tidigare kan en person som utfört en kriminaliserad gärning inte dömas för brott om den inte uppfyller skuldrekvisitet i brottsbegreppet. I skuldrekvisitet finns det två skuldformer: uppsåt och oaktsamhet.³⁸ I följande avsnitt finns det varken utrymme eller ambition att fullständigt redogöra för dessa begrepp, men en kort översikt kommer att ges för att introducera skulddelen i brottsbegreppet. Uppsåt och oaktsamhet kategoriseras vanligtvis enligt flera olika nivåer, här beskrivs endast minimikravet för respektive kategori.

För att en handling eller underlåtenhet ska definieras som uppsåtlig måste gärningsmannen som lägsta krav insett risken med sitt handlande och ställt sig likgiltig inför dess konsekvenserna. En oaktsam gärning karakteriseras i stället av att gärningsmannen inte önskar eller godtar den skada som följer av handlingen. I den lägsta formen av oaktsamhet, omedveten oaktsamhet, behöver inte heller en insikt om risken för en eventuell följd funnits hos gärningsmannen. Det klandervärda består då i att det har varit påkallat av omständigheterna att vara mer aktsam genom att exempelvis utföra kontroller eller upplysa sig om relevanta förutsättningar.³⁹ En förutsättning för att uppsåt eller oaktsamhet ska föreligga, och således skuld enligt brottsbegreppet, är att gärningsmannen har agerat i ett medvetet tillstånd. En medveten person kan utföra kontrollerade handlingar och hon kan inneha en föreställning om ett

³⁶ SOU 2002:3, s. 231.

³⁷ Asp och Ulväng (2013) s. 370.

³⁸ Asp och Ulväng (2013) s. 64.

³⁹ Asp och Ulväng (2013) s 271.

visst faktum, det vill säga inneha en tro eller en misstanke om något. En sådan föreställning utgör en kognitiv inställning. En kognitiv inställning, som till exempel: ”stenen jag kastar mot ett fönster kommer att krossa glaset”, innehåller alltid en subjektivt uppfattad sannolikhet. Hur stark tron om ett visst faktum är blir den avgörande måttstocken för att definiera nivån av skuld relaterat till den utförda handlingen.⁴⁰

Skuldprincipen betonar alltså vikten av att definiera nivån av skuld hos gärningsmannen vid straffmätningen. Uppsåt är mer klandervärd än oaktsamhet vilket därför bör föranleda motsvarande proportionell straffpåföljd. Detta förhållningssätt kan härledas från skuldprincipen men benämns vid utdömmande av straff som *proportionalitetsprincipen* och spelar idag en avgörande roll vid straffmätningen i dagens brottsbalk.⁴¹ Skuldprincipen drar ingen nedre gräns för när mängden skuld upplöser straffansvaret. Nivån varierar mellan olika brottsrubriceringar. Denna gränsdragning får i stället ske med hänsyn till andra värden och principer.⁴² Däremot drar *täckningsprincipen* gränsen för var någonstans skuldbedömningen ska äga rum. Bedömningen bör enbart ta sikte på nivån av skuld i handlingen eller underlåtenheten som relaterar till brottsrekvisiten (vilket inkluderar följden och omständigheterna kring brottet). Allmänna etiska bedömningar om gärningsmannens leverne och person i övrigt är således irrelevant för det straffrättsliga ansvaret.⁴³

3.3.2 Skuldprincipen i vidare bemärkelse

Vi kan konstatera att det nuvarande brottsbegreppet definierar skuld som uppsåt och oaktsamhet. Såväl Jareborg som kommittén i SOU 2002:3 är dock tydliga med att skuldprincipen åsyftar mer än enbart uppsåt och oaktsamhet vid bedömningen av gärningsmannens skuld.⁴⁴ De hänvisar särskilt till tillräknelighetsläran som en frånvarande komponent. Tillräknelighetsläran

⁴⁰ Asp och Ulväng (2013) s. 275 ff.

⁴¹ Jareborg och Zila (2017) s. 69.; Asp (2016) s. 143.

⁴² Däribland konformitetsprincipen som ger uttryck för de situationer där det inte är rättvist att utöva klander, se Asp och Ulväng (2013) s. 49.

⁴³ Asp och Ulväng (2013) s. 326.

⁴⁴ Jareborg (2001) s. 60.; SOU 2002:3 s. 229 f.

framhåller att det är nödvändigt att från gärningsmannens sida kunna inse och bedöma gärningens innebörd för att tillmätas moraliskt ansvar. Detta blir främst aktuellt då gärningsmannen har en så kraftig psykisk störning att personen inte kan anses ha en rättvisande bild av verkligheten.⁴⁵ Enligt gällande rätt saknar dock en sådan tillräknelighetsbedömning relevans vid bedömningen av om en brottslig gärning har begåtts. Otillräkneliga personer ansvarar för sina handlingar i lika hög grad som 'normalt' fungerande individer. Däremot beaktas nivån av tillräknelighet vid påföljdsbestämningen enligt 30 kap. 6 § Brottsbalk (1962:700). Det är viktigt att nämna i sammanhanget att kravet på uppsåt förutsätter att gärningsmannen förstår vad denne gör. I flera fall kan en otillräknelig person därför frias från brott med bristande uppsåt som skäl, men långt ifrån alltid.⁴⁶

I situationer där gärningsmannen anses ha uppsåt till sitt handlande men på ett fundamentalt sätt brister i sin förankring till verkligheten får det anses stå i strid med skuldprincipen att döma personen för brott. Gärningsmannens beslutade handlingsval har i en sådan kontext baserats på information som inte överensstämmer med vad andra är överens om som den objektiva verkligheten. En bristande insikt har därför funnits kring handlingens faktiska och moraliska karaktär.⁴⁷

Brottsbegreppet enligt gällande rätt inkluderar alltså inte skuldprincipens samtliga uppställda krav. Skälet till borttagandet av tillräknelighetskravet vid Brottsbalkens tillkomst år 1965 var ett starkt avståndstagande från tanken på att individer har förmågan att bära ett moraliskt ansvar för sina handlingar.⁴⁸ Slutsatser åt det ena eller andra hållet i denna fråga vilar ytterst på teorier om den fria viljan, som berörts i kapitlet ovan. Flera statliga utredningar har på senare åttal uttalat sig om detta och konstaterat att avsaknaden av ett tillräknelighetskrav inte står i överensstämmelse med konformitetsprincipen och skuldprincipens krav på ansvar. Olika förslag på återinförande av

⁴⁵ Asp och Ulväng (2013) s. 272.

⁴⁶ Asp och Ulväng (2013) s. 370 ff.

⁴⁷ SOU 2002:3, s 229 f.

⁴⁸ Asp och Ulväng (2013) s. 373.

tillräknelighetskrav har därför framförts.⁴⁹ I SOU 2002:3 uttryckte Psykansvarskommittén det så här:

”Sedan den liberala rättsstatens genombrott i samband med den franska revolutionen år 1789 har i alla moderna rättsstater skuldprincipen intagit en central position inom straffrätten. Kravet på tillräknelighet eller ansvarsförmåga utgör en av grundbultarna i sådana rättssystem, (...) Om man inte förfäktar synen att alla våra gärningar är helt förutbestämda och att moraliskt ansvar därmed är en illusion, anses moraliskt ansvar för en gärning som lett till en viss icke önskvärd följd kräva att gärningsmannen orsakat följden, att han i någon mening valt att utföra gärningen trots alternativa valmöjligheter, att hans val var någorlunda medvetet (»var vid sina sinnens fulla bruk«) samt att han någorlunda visste och hade förmåga att förstå vilka konsekvenser som gärningen skulle leda till. (...) Straffansvar torde i botten alltid förutsätta moraliskt ansvar, medan det omvända förhållandet inte gäller.”⁵⁰

Förvisso passerade varken den här eller efterföljande utredningar genom riksdagen men det var en enig kommitté och eniga experter som la fram förslaget. Det verkar därför sannolikt att idén om skuld och ansvarsförmåga står sig stark i dagens kriminalpolitiska debatt.⁵¹

3.4 Skuldprincipen i ett historiskt perspektiv

3.4.1 Inledning

Ursprunget till idén om att straffansvar förutsätter att särskilda krav är uppfyllda, kan härledas tillbaka till antikens Grekland. Aristoteles menade att det latinska begreppet *mens rea*⁵² var en nödvändig variabel för att konstatera att ett brott begåtts. Enligt Aristoteles förutsätter *mens rea* att gärningsmannen har en fri vilja, gärningskontroll och ett ont uppsåt. Fri vilja förutsätter ett krav på insikt och kontroll hos gärningsmannen. Kravet på insikt implicerar

⁴⁹ SOU 2002:3, s 246.; SOU 2012:17, s 307.

⁵⁰ SOU 2002:3 s. 230 f.

⁵¹ Victor s. 120.

⁵² Latin för 'Skyldigt sinnelag'

att personen förstår innebörden av sina handlingar. Att inneha kontroll är detsamma som att fritt kunna välja att utföra en handling. Med andra ord förutsätter kontroll avsaknaden av tvång och yttre påverkan vid beslutsfattandet. Motsatsvis innebär detta att någon som saknar kontroll och insikt inte bör hållas ansvarig och således inte bör klandras för sitt handlande. Denna uppdelning, mellan olika individers förmåga att bära ansvar, är något som levt kvar i den västerländska rättskipningen i mycket stor omfattning. Återkommande är att ansvar förutsätter en oinskränkt fri vilja.⁵³

Sedan slutet på 1800-talet kan man övergripande dela in de straffteoretiska influenserna som haft störst inflytande i Sverige i den *klassiska* och den *sociologiska* skolan.⁵⁴ Nedan följer en översiktlig redogörelse över de båda.

3.4.2 Den klassiska skolan

Den klassiska skolan var förhärskande under 1800-talets första hälft och vilar i stor utsträckning på tankegodis från 1700-talets upplysningsfilosofer. Flera rättstatsideal växte fram under denna tid som en reaktion mot vad man historiskt ansåg varit godtyckligt maktutövande från överheten. I fokus ligger värnandet om egalitet, proportionalitet och legalitetsprincipen (varav den sistnämnda kan placeras under konformitetsprincipen).⁵⁵

Den klassiska skolan tillhör den absoluta teoribildningen, det vill säga att den motiverar straffet i termer av vedergällning och hämnd. Fokus ligger på den eventuella skulden hos gärningsmannen, till skillnad från en tidigare fokus på effekten av den brottsliga handlingen och hur detta skulle gottgöras. Behovet av vedergällning framhävs som en mekanism som är nödvändig för att återupprätta balansen mellan offer och förövare. Detta sker med ett proportionellt utdömt straff som förövaren ska avtjäna för att neutralisera den uppkomna skulden.⁵⁶

⁵³ Radovic, S. (2009) s. 20 f.

⁵⁴ Victor (2012) s. 115.

⁵⁵ Häthen (2014) s. 184.

⁵⁶ Victor (1999) s. 137 f.

Det finns även allmänpreventiva resonemang inom den klassiska skolan. Med antagandet att människan handlar rationellt hoppas man, genom att utmäta straffet proportionellt, uppnå en allmänpreventiv verkan. På så vis skapas incitament att inte begå grövre brott än nödvändigt för sitt syfte, eftersom straffet korrelerar med nivån av allvaret på brottet.⁵⁷ Av denna anledning framhålls också vikten av konformitetsprincipen. Straffet har endast verkan om gärningsmannen känner till kriminaliseringen och kan anpassa sitt agerande utefter den. Denna förutsättning är även relevant för utmätandet av skuld. Endast då en person bryter mot lagen trots sin fria vilja och förnuft, bör hon klandras och tillmätas skuld.⁵⁸

Justitierådet Dag Victor menar att den klassiska skolan ger uttryck för en dualistisk syn på brottet. Brottsbegreppet delas upp i en objektiv och en subjektiv del där den objektiva delen utgör handlingen och den subjektiva delen utgör uppsåts- och tillräknelighetsbedömningen, och därmed i förlängningen nivån av skuld. En förutsättning för ansvar är att den subjektiva delen täcker den objektiva vilket får anses vara ett uttryck för skuldprincipen och täckningsprincipen. För att en människa ska ha en ansvarsförmåga krävs enligt den klassiska skolan en fri vilja. Människans fria vilja förklaras som en egen entitet, separerad från den fysiska och materiella världen. Den objektiva delen i brottsbegreppet lyder med andra ord under den naturvetenskapliga föreställningen om världen som orsaksbestämd medan den subjektiva delen anses vara exklusiv för människan som i detta avseende står över naturen.⁵⁹

3.4.3 Den sociologiska skolan

Den sociologiska skolan får ett stort inflytande under slutet av 1800-talet som en motreaktion mot ovanstående teoribildning och har en stark förankring i svensk kriminalpolitik under 1900-talets första hälft, då främst under namnet behandlingsideologin. Idéen om delar av människan som en fristående entitet från naturen passar inte in i den naturvetenskapliga berättelsen.⁶⁰ I stället

⁵⁷ Jareborg och Zila (2017) s. 76 ff.

⁵⁸ Utriainen (1985) s. 36–39.

⁵⁹ Victor (2012) s. 116.

⁶⁰ Victor (2012) s. 117.

betraktar man människan som en produkt av sin omgivning och sitt biologiska arv, där både yttre och inre faktorer är relevanta förklaringsmodeller för brottslig aktivitet.⁶¹ Den teoretiska ingången är motsatsen till den klassiska skolan, nämligen att människan inte särskiljer sig från naturen och därför är underkastade de vanliga orsakslagarna, precis som all övrig materia. Brottslingen ses i högre grad som ett passivt objekt än som en autonomt handlande individ. Av denna anledning ses också skuldprincipen och klandrandet av brottslingar som en förlegad kvarleva från det förflutna. Den kände straffrättsprofessorn Ivar Strahl, verksam under mitten av 1900-talet, beskriver det så här: ”Att hävda att strafflagen och dess tillämpning skulle bygga på tanken att brottslingen ådragit sig skuld synes icke vara stort bättre än att bygga på en fiktion, när man vet hur olika förutsättningarna för att hålla sig ostrafflig är bland människorna”.⁶²

Den sociologiska skolan hade alltså en stark tilltro till dåtidens biologiska, medicinska och sociala förklaringsmodeller för människors agerande och karaktär. Dessa faktorer anses utgöra så starkt tryck på människans slutgiltiga handlingsförmåga att brottslingen närmast betraktades som determinerad.⁶³ Detta fick enligt Dag Victor konsekvensen att: ”Voluntarism skulle ersättas av determinism, ansvar av kausalitet och straff av skydd.”⁶⁴ Särskilt tydligt blev det i påföljdssystemet där fokus flyttades från brottet till brottslingen. Straffets syfte förklarades i termer av allmänprevention och individualprevention. Lagförbrytare delades bland annat upp i tillfällighetsbrottslingar, de behandlingsbara och de oförbätterliga och tilldelades påföljder i enlighet därmed.⁶⁵

⁶¹ Häthen (2014) s. 191.

⁶² Victor (2012) s. 120.

⁶³ Häthen (2014) s. 246.

⁶⁴ Victor (2012) s. 117.

⁶⁵ Victor (2012) s. 117 f.

4 Analys

4.1 Inledning

I kapitlet om ansvar och skuld har vi fått en bild av konformitet- och skuldprincipen som begrepp och även fått återgivit hur de kommer till uttryck i gällande rätt. Två historiska nedslag har också gjorts, i var sitt paradigm, där förhållningssättet till konformitet- och skuldprincipen skilt sig åt. Det är värdefull information att ha till denna analytiska del eftersom det ger perspektiv på hur olika grundantaganden kring människan och verkligheten leder till olika slutsatser angående ansvar och skuld. Redan i den deskriptiva delen har vi kunnat konstatera att den klassiska skolan har en föreställning om människan och den fria viljan som i mycket kan liknas vid det liberterianska frihetsbegreppet. Båda teorier företräder idén att människor bär ansvar för sina val och handlingar genom att konstatera att viljan är helt fri från yttre och inre påverkansfaktorer (med tydligt identifierade undantag som vid otillräknelighet). I den liberterianska teorin definieras den fria viljan som ett beslut fattat helt oberoende av inverkan från både kausala och slumpmässiga händelseförlopp. Eftersom valet att vilja och handla är helt fritt konstaterar den klassiska skolan att det är rimligt att kräva av andra att inte utföra brottsliga gärningar. Gärningsmän som likväl gör detta agerar omoraliskt och bör skuldbeläggas och klandras.

4.2 Inkompatibilism

Den sociologiska skolan motsatte sig denna metafysiska beskrivning av viljan och framhöll i stället en materialistisk, naturvetenskaplig bild av människan och hennes kapacitet till en fri vilja. Om människan är en entitet som styrs av omständigheter utom hennes kontroll saknas det enligt inkompatibilismen rättfärdigande argument för att lägga moraliska implikationer i den straffrättsliga skulden. Med en sådan ingång blir det nödvändigt att ompröva synen på straffet som motiverat av vedergällning och klander. Eftersom det moraliska ansvaret är underordnat motiveras straffet i stället i termer av

prevention och allmännyttan, snarare än vedergällning och hämnd. Den sociologiska skolan är ett samlingsnamn för en mängd idéströmningar och jag avser inte att framföra ett historiskt påstående om att samtliga av dessa delar en inkompatibilistisk hållning. Det går dock att konstatera att de teoretiska modellerna i dessa två teorier är kompatibla.

Även det faktum att en tillräknelighetsbedömning inte anses höra hemma i behandlingsideologins brottsbegrepp vill jag påstå är en logisk följd av en inkompatibilistisk hållning. En person som bedöms som otillräknelig kan ursäktas för sina handlingar enligt tillräknelighetsläran vilket beror på att hon själv inte är ansvarig för sitt tillstånd och sin bristande föreställning om verkligheten. Sådana tillstånd kan skapas av psykiatriska sjukdomar så väl som somatiska, till exempel en hjärntumör. En person som till följd av en hjärntumör drabbas av psykotiska föreställningar och bristande kontakt med verkligheten anses av tillräknelighetsläran vara utan ansvar. Omständigheter utom hennes kontroll har med andra ord orsakat de handlingar som tumören och psykosen manar fram och därför har hon ingen skuld i dessa. Inkompatibilismen vänder sig, som bekant, mot denna typ av uppdelning. Enligt inkompatibilismen är den mekanistiska tankeprocess som sker hos en frisk människa inte att betrakta som mer eller mindre urskuldande än hos den sjuke. Om vi till fullo förstod neurofysiologin och den neurologiska aktiviteten hos den friske gärningsmannen skulle tillståndet i dennes hjärna framstå som lika urskuldande som tillståndet hos den tumördrabbade. Kontrollen över hjärnans neurologiska aktivitet skulle visa sig vara lika frånvarande i den friska hjärnan som i den sjuke. Utrymme för moralisk skuld och klander ryms med andra ord inte i en värld där det är kausala och determinerade faktorer som formar hjärnans fysiologi på ett sätt som gör att specifika sinnestillstånd garanteras. Att särskilja dessa tillstånd åt som tillräknelighetsläran gör blir därför meningslöst.

4.2.1 Medvetna och omedvetna handlingar i en deterministisk verklighet

Trots en deterministisk verklighet menar jag att det går att göra en distinktion mellan medvetna och omedvetna handlingar. I det fall en handling frammanas av rent reflexmässiga mekanismer saknas de bakomliggande reflektioner och överväganden som en medveten handling karaktäriseras av. En medveten handling kan därför, till skillnad från en omedveten, sägas ge uttryck för en persons karaktär eller identitet. Självklart är inte alla handlingar extensivt undersökta och övervägda i sådan detalj att de kan sägas ge uttryck för en persons hela palett av karaktärsdrag. Vid ett beslutsfattande sker dock en tankeprocess som vid tillfället ger uttryck för personens inklinationer och neurologiska tillstånd. Svaret på huruvida detta är tillräckligt för att utkräva moraliskt ansvar av individen varierar beroende på teoretisk utgångspunkt. Inkompatibilismen vidhåller att så inte är fallet med hänvisning till determinismens oförenlighet med fri vilja och moraliskt ansvar. Varje persons karaktär är trots allt determinerad. Kompatibilismen intar dock en annan position som vi ska se nedan.

4.3 Kompatibilism

Kompatibilismen invänder mot inkompatibilismens slutsats att determinismen utesluter all form av fri vilja, och förfäktar därför förkastandet av skuldprincipen i sin helhet. Som nämnts i kapitel ett konstaterar kompatibilismen att en fri handling inte är något annat än att, under avsaknaden av tvång, kunna göra som man önskar. Den naturliga invändningen från inkompatibilistiskt håll är att det inte är den typen av frihet som diskuteras. Diskussionen rör den fria *viljan* och förmågan att påverka sina önskningar och preferenser, inte möjligheten att handla i enlighet med en vilja som redan är förutbestämd. Frihetsbegreppen skiljer sig alltså åt här. I min mening brister kompatibilismen i tillfredställande argument eftersom det är svårt att med deras frihetsbegrepp se att vi har ett reellt moraliskt ansvar för våra handlingar i enlighet med skuld- och konformitetsprincipen.

I ett försök att rädda konceptet om skuld och moraliskt ansvar kan kompatibilismen hänvisa till att medvetna handlingar i enlighet med en persons önskan är ett utlopp för någons karaktär. Karaktären ger i ett sådant sammanhang uttryck för personens "sanna" eller "rätta" jag. Må så vara att personens karaktär är bortom kontroll för individen själv eftersom den är determinerad, den gestaltar likväl ett ansvarssubjekt. Det moraliska ansvaret kvarstår i denna föreställning eftersom människan har förmågan att rationellt reflektera över vilka motiv vi vill identifiera oss med. Determinismen, till skillnad från fatalism, medger att vi är aktiva agenter som både påverkar och påverkas i det determinerade systemet. Vår determinerade karaktär fattar således beslut utifrån externt och internt inhämtad information. Vilka handlingar som vidtas reflekterar alltså personens identitet i den stunden.

Ett sådant argumentet kan eventuellt rättfärdiga ett koncept om moraliskt ansvar. Tillräknelighetsläran ryms dock inte här och har nästan blivit svårare att försvara. Om hänsyn inte tas till hur de önskningar som styr vårt handlande uppstår blir det svårt att särskilja en tillräknelig och en otillräknelig person. I exemplet med hjärntumören ovan skulle de handlingar som utförs efter tumörens tillkomst kunna vara i lika hög grad överensstämmande med personens önskan som tidigare och därmed fria enligt det kompatibilistiska frihetsbegreppet. Om viljan är direkt orsakad av tumören blir det intuitivt svårt att se hur personen egentligen handlar fritt, även om det är i överensstämmelse med viljan. Problemet ligger i att frihetsbegreppet kräver att personen helhjärtat identifierar sig med sin önskan, inte hur dessa önskningar uppstår. En lösning är att hänvisa till att tumören utövar ett internt tvång på personens vilja som inte är i överensstämmelse med individens 'rätta' jag, men med ett sådant påstående kommer den svåra uppgiften att definiera vad som egentligen utgör en persons 'rätta' jag.

4.4 Ett mer pragmatiskt förhållningssätt?

Ett återkommande förslag till diskussionen om den fria viljans existens och dess relation till moraliskt ansvar är att vi bör bortse från hur det egentligen förhåller sig med svaren på dessa frågor, detta eftersom moraliskt klander är

en nödvändig komponent i våra samhällen. Om benägenheten att berömma och klandra andra är så stark att det närmast verkar vara ett nedärvt beteende hos människan kanske det är just detta som övertygar oss om att vi själva har en fri vilja. Att klandra någon som saknar handlingsfrihet är ju som nämnts tidigare moraliskt svårt att försvara. Om vi däremot tar för givet att vi själva har handlingsfrihet blir det lättare att förstå varför vi känner impulsen att klandra andra.

Klander och beröm kan vara nyttiga verktyg för att påverka andras beteende i riktning mot vad som gynnar våra egna intressen, som individ och grupp. Även om vi saknar handlingsfrihet är det ju som tidigare konstaterat förenligt med determinism att våra handlingar kan ingå bland orsakerna till framtida handlingar. Det är alltså möjligt att anta att klander och beröm som socialiseringsverktyg främjar vår förmåga att leva i gemenskap, även om verkligheten är deterministisk. Av detta skäl bör vi vidmakthålla föreställningen om förmågan till skuld och ansvar oberoende av hur verkligheten och våra beslutsprocesser egentligen är beskaffade.

Denna illusionistiska hållning kan uppfattas som tilltalande men har i min mening potential att vara rent destruktiv i relation till mänsklighetens ambition att utvecklas och söka efter svar så nära sanningen som möjligt. För att undvika det destruktiva elementet måste sökandet efter verklighetens beskaffenhet ses som ledstjärna. Information som hjälper oss att förstå vår omvärld och oss själva kan aldrig i sig självt vara farlig. Däremot finns det risker förknippade med hur informationen bearbetas och hanteras. I en sådan kontext kan idén att vi bör konstruera en fiktion vara en legitim ståndpunkt även om jag personligen har svårt att se hur konceptet om skuld och ansvar skulle utgöra en sådan vital del av samhällskroppen att den som idé skulle vara oersättlig.

4.5 Slutsats

Avslutningsvis kan det konstateras att den liberterianska teorin om fri vilja förefaller helt kompatibel med skuld- och konformitetsprincipen i sin

konventionella mening. Teorin bär däremot med sig en hel del filosofiska och vetenskapliga utmaningar. Den inkompatibilistiska teoribildningen får anses stå i direkt motsatsförhållande då den helt förnekar möjligheten till moraliskt ansvar i en determinerad värld. Om skuldprincipen däremot fråntas sina moraliska implikationer och straffet motiveras på rent utilitaristiska grunder, står straffrätten som system inte i strid med inkompatibilismen som teori. Kompatibilismen söker efter en medelväg med anspråket att kombinera determinism med fri vilja och därmed med moraliskt ansvar. Kompatibilismen som teori är därför i stora delar förenlig med skuld- och konformitetsprincipen. Även om kompatibilisten medger att vi i strikt mening inte kan ”backa bandet” och handla på ett annat sätt givet allt annat lika, så är konformitetsprincipen uppfylld i den meningen att var och en får ta ansvar för sin karaktär, som Jareborg framhåller i kapitel 3.2. Tillräknelighetsläran, som ofta anses utgöra en del av skuldprincipen, är däremot svårförenlig med kompatibilismen.

I ett framtidsscenario då vår empiriska förståelse av viljefrihet och handlingsfrihet är mer omfattande än idag finns det ett behov att från lagstiftarens sida sätta ner foten kring vilket förhållningssätt som intas gentemot skuld- och konformitetsprincipen. Frågan om förekomsten eller avsaknaden av den fria viljan bör påverka de straffrättsliga principerna är delvis en normativ fråga beroende av inställningen till de underliggande filosofiska resonemang som presenterats. Även om exempelvis inkompatibilismen är falsifierbar så bär de mer pragmatiska förhållningssätten normativa element. Ur ett demokratiskt perspektiv är det därför viktigt att från politiskt håll klargöra vad straffansvaret har för ideologisk funktion. Är straffansvaret enbart motiverat utifrån individual- och allmänpreventiva motiv eller innehåller det även klandrande element?

Käll- och litteraturförteckning

Offentligt tryck

SOU 2002:3 Psykisk störning, brott och ansvar.

SOU 2012:17 Psykiatrin och lagen – tvångsvård, straffansvar och samhällsskydd.

Litteratur

Anckarsäter, Henrik och Falk, Örjan (2009), 'Tillräknelighet ur ett psykiatriskt perspektiv', i: Radovic, Susanna och Anckarsäter, Henrik (red.). *Tillräknelighet*. Lund: Studentlitteratur s. 107–156.

Asp, Petter & Ulväng, Magnus (2013). *Kriminalrättens grunder*. 2 uppl. Uppsala: Iustus.

Asp, Petter (2016), 'Straffrätten - i går, i dag och i morgon' *SvJT* s. 138–161.

Gräns, Minna (2018), 'Allmänt om användningen av andra vetenskaper inom juridiken', i: Nääv, Maria och Zamboni, Mauro (red.) *Juridisk metodlära*, 2 uppl. Lund: Studentlitteratur s. 429–442.

Hodgson, David (2011), 'Quantum Physics, Consciousness, and Free Will', i: R. Kane (red.) *The Oxford handbook of free will*. 2 uppl. New York: Oxford University Press s. 57-84.

Häthén, Christian (2014), *Stat och straff: rättshistoriska perspektiv*. 2 uppl. Lund: Studentlitteratur.

Jareborg, Nils (1992), *Straffrättsideologiska fragment*. Uppsala: Iustus.

Jareborg, Nils (2001), *Allmän kriminalrätt*. Uppsala: Iustus.

Jareborg, Nils och Zila, Josef (2017), *Straffrättens påföljdlära*. 5 uppl. Stockholm: Wolters Kluwer.

Kleineman, Jan (2018) ”Rättsdogmatisk metod”. i: Nääv, Maria och Zamboni, Mauro (red.) *Juridisk metodlära*, 2 uppl. Lund: Studentlitteratur s. 21–46

Pink, Thomas (2010), *Kort om fri vilja*. Lidingö: Fri tanke.

Radovic, Filip (2009), ’Den fria viljans problem’, i: Radovic, Susanna och Anckarsäter, Henrik (red.). *Tillräknelighet*. Lund: Studentlitteratur s. 181–215.

Radovic, Susanna (2009), ’Om begreppet tillräknelighet’, i: Radovic, Susanna och Anckarsäter, Henrik (red.). *Tillräknelighet*. Lund: Studentlitteratur.

Schubert, Stefan (2012) ’Om den filosofiska analysen’, *Filosofisk tidskrift* s. 48–60.

Utriainen, Terttu (1985), ’Rättsdogmatiska konstruktioner av skuldbegreppet i skilda system’, i: N. Jareborg och P-O. Träskman (red.) *Skuld och ansvar: straffrättsliga studier tillägnade Alvar Nelson*. Uppsala: Iustus.

Victor, Dag (2012), ’Från behandlingsideologi till nyklassicism’, *Nordisk tidskrift för kriminalvetenskap* s. 114–122.

Victor, Dag (1999), ’Påföljdsbestämning i ett differentierat påföljdssystem’, *SvJT* s. 132-144.